

СРЂАН ВИДРИЋ

ДНЕВНИК О ВЕЛИКОМ ДРУГУ
Слика албанске голготе у роману „Дан шести”
Растка Петровића

*Тридесет хиљада вршњака и другова,
поспало је један велики друг зацрпан снегом.¹*
Растко Петровић

*О, ви, безбројни пријатељи, тих нејојамних ноћи,
У чијем крилу често почиваце ми глава,
Колико, у колибама јуским, чеках да л ћеће доћи,
Безнадежно, док дуцу расцрзаце ми сирава!²*
Растко Петровић

Увод

„Кроз сто година само, ниједан од нас, и чак ниједан од оних чије главе сагибајући се само можемо да помилујемо, неће ни дисати, ни јецати од узбуђења, ни псовати, ни говорити. Ниједан. То ће бити сасвим други људи. Можда савршенији, можда мање савршени; можда исто колико и ми. Али то ће бити сасвим други људи. Оно што ће они записивати, што ће они говорити, ми никада нећемо сазнати.”³ Ово су речи Растка Петровића забележене у есеју „Мисао” и први пут објављене 1931. године у часопису *Време*.⁴ Иако су настале пре мало више од осамдесет година, ове

¹ Растко Петровић, „Дванаест година наше књижевности”, у књ. *Есеји и чланци*, Нолит, Београд 1974, 180.

² Растко Петровић, „Велики друг”, у књ. *Ојкровење*, Матица српска – Српска књижевна задруга, Библиотека „Српска књижевност у сто књига”, књ. 83, Нови Сад – Београд 1972, 121.

³ Растко Петровић, „Мисао”, у књ. *Есеји и чланци*, 473–474.

⁴ Гојко Тешић, „Библиографија Растка Петровића”, у књ. *Књижевно дело*

речи нам се чине као одличан литерарни шлагворт за текст поводом његовог романа *Дан шестии*, чији први део захвата период Првог светског рата, од чијег почетка ће се 2014. године навршити читаво једно столеће.

Идеју да напише један овакав роман Растко Петровић је исказао, имплицитно, већ у својим раним есејима,⁵ а касније, како је роман настајао, и експлицитно, у писмима пријатељима.⁶ Свестан чињенице да је рат „огроман доживљај човечанства, можда највећи, свакако најкрвавији”⁷ и да је као такав одувек привлачио пажњу литерата – од Хомера до Толстоја – овај писац је осећао потребу да и сам створи једно грандиозно дело такве врсте које би обухватило читав тоталитет рата и остало забележено као репрезентативно у књижевности којој је припадао. И док је пред собом имао примере исте такве тежње – сугестивни роман *Дневник о Чарнојевићу* Милоша Црњанског и натуралистичко-експресионистичке новеле, из касније збирке *Хрвајски бој Марс*, Мирослава Крлеже – Растко Петровић се определио за један другачији и, по питању форме, садржајнији приступ истој теми, с том разликом што је у први план ставио трагично искуство повлачења српске војске и народа преко Албаније.

Све оно што је раније замерао Крлежи, а што се тичало приступа ратној теми,⁸ сам Растко Петровић је успео вешто да превазиђе у свом роману. Служећи се најразличитијим (приповедним) техникама, од којих преовладавају технике монтаже,

---

Расіка Пејровића – зборник радова, Институт за књижевност и уметност, Београд 1989, 393–472.

⁵ „Велика, замашна књига која би тај нови елемент мисаоног грађења унела у себе и искористила на великим и општим основицама живота, целог једног човечанства у току рата, није написана последњих година ни у једној земљи која је прошла кроз велики рат.” (Растко Петровић, „Од Стендала и Толстоја до данас”, у књ. *Есеји и чланци*, 216).

⁶ „Осам недеља у ствари су само увод у један други роман који сам сада отпочео. Један без другог се неће моћи замислити, и други је директни психолошки наставак оног првог, иако лица нису иста... .. Око три стотине личности укрштају своје судбине. У ствари то је једна људска цунгла, где је сваки човек врло дивља, кротка и нагла животиња...” (Из писма које је Растко Петровић послао Милану Дединцу – у: Милан Дединац, „Преведено са успомена”, у књ. *Дан шестии*, Нолит, Београд 1961, 624). Узгред буди речено, *Осам недеља* је, како је већ познато, био један од првобитних назива овог романа.

⁷ Растко Петровић, „Од Стендала и Толстоја до данас”, у књ. *Есеји и чланци*, 214.

⁸ „Главна грешка у квалитету обраде Крлежине књиге о рату, била би у нетражењу Крлежином да се као стваралац издвоји из елемената којима гради. ... Он није желео да да о рату документ, нешто што би говорило: то је ето то; већ што би говорило: то ето вреди толико! Елементе које је имао, Крлежа није расплаћао тако како би дао једну веродостојност, већ да изгради трагедију.” (Растко Петровић, „Мирослав Крлежа”, у књ. *Есеји и чланци*, 209. и 210).

симултанизма, интроспекције и ретроспекције, овај писац је показао способност да уме да се изузме из догађаја о којима говори и представи их у што сугестивнијој слици. Захваљујући свом теоријском знању и беспрекорном увиду у напредак природних и друштвених наука, овај писац је превазишао све дотадашње приступе ратној теми и створио дело монументалних размера.

Попут *Дневника о Чарнојевићу*, који у свом наслову садржи идеју вођења/писања дневника о другом (Чарнојевићу) и *Дан шестии* је замишљен и писан у форми дневника, али овога пута не само о другом, као идентификованом појединцу (Стевану Папа-Катићу), већ и о Другом, као неидентификованом и непознатом појединцу, који, са великим бројем других, истих таквих, појединаца, чини један, самом себи препуштени, колектив, који је Растко Петровић у неким ранијим прозним и поетским радовима назвао – велики друг. Везујући се за ову синтагму, као кључну у Растковом поимању заједничког страдања читавог једног нараштаја, *Дан шестии* ће бити тумачен управо као дневник о великом другу, али и Великом рату, који је тог друга и изнедрио.

Узимајући у обзир чињеницу да је породица Растка Петровића претрпела велике губитке у Првом светском рату, о чему ће бити више речи у следећем делу овог текста, као и чињеницу да је сав трагизам албанске голготе осетио, попут протагонисте свог романа – Стевана Папа-Катића – и сам Растко, док се са хиљадама вршњака повлачио из окупираних и расредиштених Србије, роман *Дан шестии* се може посматрати и као роман са елементима аутобиографског, односно аутофикционалног у себи. Наравно, иако удео ових елемената није занемарљив, последњи Растков роман не можемо посматрати искључиво као аутобиографско дело, већ, пре свега, као дело које садржи најразличитије приступе и поступке, па, између осталог, и оне аутобиографске.

Пре него што пређемо на следеће поглавље, морамо рећи и то да се не можемо у *пошћуносџи* сложити са запажањем Јована Деретића који тврди да „у фокусу романа (*Дан шестии* – додао С. В.) нису односи човека с човеком, човека и друштва, човека и историје, него однос човека и природе”.⁹ Иако је тачно да овај роман задире у суштину човековог прабића и да опипава просторе и границе космичког, он и те како прати односе појединца са другим појединцима, појединца са колективом, појединца са епохалним историјским тренуцима и, најпосле, појединца са самим собом. Јасно је да овај роман не можемо једноставно класификовати

---

⁹ Јован Деретић, „Авангарда”, у књ. *Историја српске књижевности*, Setzam Book, Београд 2007, 1039.

у неку од познатих категорија и рећи да је он, примера ради, искључиво ратни роман, али мора се признати да елемената овакве врсте свакако има. Исто важи и за неке друге категорије. То само значи да је Растко Петровић тежио једној врсти стилске, жанровске и наративне полифоније¹⁰ коју су неки тумачи, не без основа, доводили у везу и са Џојсовим *Уликсом*.¹¹ Зато би можда најбоље било прихватити тезу Ђорђија Вуковића који на овај роман гледа као на „енциклопедијску творевину”,¹² саздану од најразличитијих стилских поступака и због тога незгодну за било какву врсту класификације. Ако прихватимо ово становиште онда и самом роману можемо приступити из једног од многобројних аспеката не плашећи се да ћемо на тај начин наудити његовој целини. Баш из тог разлога, чувајући се било какве тенденциозности, приступ роману можемо засновати на сликама рата, које се више огледају у његовим одјецима и последицама него у јасним и веристичким приказима самог ратовања.

*

Пред сам крај прошле године, на страницама нашег најстаријег дневног листа – *Полиџике* – појавили су се текстови који су покушали да са ревизионистичке тачке гледишта сагледају познати чин Гаврила Принципа. Такође, пренете су изјаве и појединих светских историчара и теоретичара рата који су се заузели да, након временске дистанце од једног столећа, *изнова*, а у духу садашње констелације снага, сагледају ову историјску личност. Све ово иде у прилог тези да се приближавање поменутој стогодишњици, у свести појединих (група?) људи, испоставља као *повољна прилика* за ревизију зачетка једног тако маркантног историјског догађаја какав је био Велики рат. Имајући ово у виду, можемо се вратити на оне речи с почетка овог увода у којима Растко Петровић износи запитаност, а можда чак и скепсу, над тим шта ће људи писати и на који начин ће размишљати само сто година од тренутка када је он записао поменуте речи. Како бисмо указали на његову окупираност сликом албанске голготе и Првог

¹⁰ О наративној полифонији код Растка Петровића видети у тексту Марка Недића, „Поетички дис/континуитет у делу Растка Петровића”, у књ. *Књижевност и дело Растка Петровића – зборник радова*, 61–80.

¹¹ Весна Мићић, „Сличности и разлике између романа *Уликс* Џејмса Џојса и прве књиге *Дана шестог*”, Растка Петровића”, *Зборник Маџице српске за књижевност и језик*, књ. 55 (2007), св. 1, 191–211.

¹² Ђорђије Вуковић, „Роман као енциклопедијска творевина”, поговор у књ. *Дан шестог*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2005, 571–592.

светског рата уопште, као и жељом да својим литерарним радом остави сведочанство о том периоду српске историје, овај текст представља скромни допринос обележавању сто година од почетка тог материјалног и духовног разарања какав је био Велики рат.

Немирне године

Породица у којој је рођен и одгојен Растко Петровић врло рано је дошла у сусрет са немирним збивањима на подручју Балканског полуострва. С обзиром на то да су сва деца Мите и Милеве Петровић, Расткових родитеља, рођена у другој половини XIX века, нису их могла мимоићи сва она дешавања која су се одиграла на тлу њихове домовине почетком XX. Међутим, у тим тешким и судбоносним тренуцима за српски народ, ова једанаесточлана београдска породица показала је изузетно развијену националну свест и спремност да се заложу за нека важна питања од друштвеног и националног значаја.

Позната је прича о томе како је Расткова сестра Анђа, поводом анексије Босне и Херцеговине, писала Лаву Толстоју, тражећи од њега мишљење о овом контраверзном поступку Аустроугарске. „Толстој ће јој одговорити, и њено писмо ће га подсетити да почетком новембра 1908. године објави брошуру *О присаједињењу Босне и Херцеговине Аустрији*.”¹³ Петровићи ће се касније поносити овим гестом своје седамнаестогодишње ћерке и сестре Анђе.

Поред овог епистоларног чина, заинтересованост Петровића за српску историју огледала се и у жељи Растковог оца Мите да напише документарну књигу под насловом *Рајне белешке*, која би представљала својеврсну панораму ратних збивања на простору Јавора и Топлице у XIX веку. Пошто је био пензионисан од стране Обреновића, јер је „одбио да учествује у ’шминкању’ историје, а у вези са Драгом Машин”¹⁴ најстарији Петровић се посветио писању ове књиге, коју није успео да доврши, али коју је оставио да доврше Растко или нека од ћерки. Међутим, ратне околности, које су уследиле само неколико година након његове смрти (1911. године), спречиће његову децу да то и учине.

У времену после Првог светског рата, и сам Растко Петровић је писао о овом бурном периоду своје, али и колективне

---

¹³ Радован Поповић, *Изабрани човек или живој Расџка Пејровића*, Просвета, Београд 2002, 9. Сви биографски подаци који се појављују у тексту преузети су из ове књиге Радована Поповића.

¹⁴ Исто, 8.

прошлости: „Најпре, када се родио, његова је земља била сасвим малена, без мора, слаба; коначна смрт претила јој је сваки час. Убиство краља. Крунисање. Анексија, митинзи, уписивање у деције добровољце, нередовно свршавање основне школе. ... Упис у болничаре. Жеља да се све запише што се доживело. Жеља да се побегне на фронт.”¹⁵ Определивши се овде за треће лице једнине, писац *Дана шесттог* као да је желео да се на неки начин изузме из тих немилих догађаја, које је доживео у младости, и укаже на себе некадашњег, тачније на своје негдашње Ја које се, након временске дистанце, универзализовало и постало једно одмереније и промишљеније Он.

Као што се могло видети из претходних пасуса, породица Петровић је пре свега на литерарном плану исказивала позитиван став према свом народу, као и тежњу за афирмацијом појединих делова српске историје. Међутим, тек у балканским ратовима, а нешто касније и у Првом светском рату, ангажовање појединих чланова ове породице у одбрани сопствене земље и народа доживљава свој врхунац. Наиме, већ почетком Првог балканског рата, Расткова најстарија, а уједно и најпознатија сестра – Надежда Петровић – одлази добровољно у рат као болничарка, док јој се, као војник-добровољац, убрзо придружује и брат Владимир. Њих двоје ће по завршетку ових балканских превирања своје служење отаџбини продужити и у Првом светском рату, из којег се, нажалост, неће вратити живи.

Година у којој је смештена радња првог дела романа *Дан шестти* посебно је оставила трага у Растковом животу. „Биће то једна од најтрагичнијих година за породицу Петровић”,¹⁶ записаће Радован Поповић. Поред смрти Надежде, која у Ваљево умире од пегавог тифуса, и Владимира, који гине на Васјату, при повлачењу српске војске кроз Албанију, такође у туђини, у Немачкој, умире и сестра Драга, која је тамо студирала медицину. На сву срећу, малолетни Растко и шеснаест година старија сестра Зора, успеће да преживе албанску голготу и домогну се француске престонице. Ово трагично искуство остаће заувек у свести будућег писца и песника Растка Петровића. Запрепашћен оним што је тамо видео, Растко ће касније записати: „Бежао је кроз Албанију, где је јео хлеб од буђи, и где се грејао уз туђе плећи и гледао лица која је јуче поштовао да се сад гадно свађају о мало места

¹⁵ Растко Петровић, „Општи подаци и живот песника”, у књ. *Избор I*, Матица српска – Српска књижевна задруга, Библиотека „Српска књижевност у сто књига”, књ. 68, Нови Сад – Београд 1958, 397.

¹⁶ Радован Поповић, *Изабрани човек или живој Расџка Пејџровића*, 13.

крај ватре. Сви закони социјални овде су били раскинути. Могао си убити човека и да никад никоме не одговараш; могао си умирати и да се нико на тебе не обазре, а цео тај свет је ипак био страховито везан и за негдашње друштвене законе који више нису важили, и за живот уопште.”¹⁷ Оно што је посебно оставило утисак на њега јесте то што је видео „хиљаде својих вршњака, пре времена регрутованих, како бесциљно промичу кроз маглу, и како сваки час остављају за собом изнурене другове да умиру по друму”.¹⁸ Две деценије након ових ратних и избегличких страхаота, Растко Петровић ће се упустити у романескно тематизовање овог ужасавалућег искуства, које ће, тек након његове смрти, добити своје коначно уобличење и назив *Дан шестии*. Треба рећи и то да овај роман не представља никакву апотеозу српске војске и народа, што је и било замерено првој верзији ове прозе,¹⁹ већ пре свега сведочанство и документ о томе колика може да буде разорна снага рата, као и тежња писца да пронађе адекватан израз и форму.

Одјеци рата у „Дану шестим”

Пишући о придошлој ратној катастрофи, Иво Андрић ће, у свом најпознатијем роману, о догађајима из 1914. године забележити следеће: „Никад то неће моћи бити казано, јер онај ко то сагледа и преживи, тај занеми, а мртви и онако не могу да говоре. То су ствари које се не казују, него заборављају. Јер да се не заборављају, како би се могле понављати?”²⁰ Ово су речи које би вероватно потписао сваки самосвеснији писац који је стварао у времену после Првог светског рата, а који није желео да се „размеће” оним што јесте или није и сам видео или доживео у том рату. *De facto*, искуство Великог рата није резултирало великим бројем књижевних дела – како у свету тако и код нас – која су за тематску окосницу имала управо овај петогодишњи догађај. О послератном феномену „ћутања” писали су многи домаћи и страни историчари и теоретичари књижевности,²¹ тако да ту тему нећемо

¹⁷ Растко Петровић, „Општи подаци и живот песника”, 398–399.

¹⁸ Исто, 399.

¹⁹ „Слободан Јовановић (а можда не он једини) сматрао је, наиме, да је у извесним, па можда и у многим пасусима романа, албанска трагедија приказана у одвише мрачном, такорећи дефетистичком и за српску војску скоро дифамантном виду. Геца Кон је рукопис најзад вратио Растку Петровићу, послао му га је у Америку, да га ’поправи’, тојест да га прилагоди мишљењима својих и Расткових добромислених и државотворних саветодаваца...” (Марко Ристић, „Библиографска белешка”, у књ. *Дан шестии*, Нолит, Београд, 1961, 631).

²⁰ Иво Андрић, *На Дрини ћуприја*, Просвета, Београд 1963, 255.

²¹ Да поменемо само неке књиге и текстове који, између осталог, говоре и

даље разрађивати. Међутим, важно је напоменути „да је епохалну визију страдања у Првом светском рату (у српској књижевности – додао С. В.) дао тек Растко Петровић у *Дану шестом*. ... Колико је времена потребно да се књижевна имагинација ослободи заосталих слика страдања, националног романтизма, или идеолошких претендената на истину, види се по судбини овог романа.”²² Као што видимо, непријатну тишину, о немилим догађајима из 1915. године, прекинуо је Растко Петровић, тек две деценије касније, на један, могло би се слободно рећи, неуобичајено *распрличан* начин. Придев *распрличан*, у претходној реченици, свакако нема пезоративно значење јер писци, који су стварали двадесетих и тридесетих година XX века, као да нису могли да се изборе са овом темом, па су је пажљиво заобилазили или прећуткивали, остављајући је, ваљда, неким будућим генерацијама. Међутим, Растко Петровић је био свестан потребе за једном оваквом књигом, па је у њено стварање уложио читавог себе, заједно са својим раскошним теоријским знањем.

Оно што је такође било симптоматично за међуратни период српске књижевности, а о чему је одлично писао Предраг Петровић у својој студији *Авангардни роман без романа*, јесте чињеница да је највећи број романескних дела припадао ономе што бисмо данас могли назвати кратким романом.²³ Одупирући се сталном нагону за приповедањем и обуздавајући сопствену дигресивност, међуратни писци су краћим делима указивали на постојање кризе приповедања и немогућности да се „до краја” изразе. Међутим, писац, чије је дело предмет овог текста, својим литерарним ангажманом је изневерио и овај *тренд* и створио дело које је по обиму превазишло већину дела из тог периода. У том контексту, али и не само у том, *Дан шестии* би се могао посматрати и као

о овом феномену: Михајло Пантић, *Модернистичко приповедање*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 1999; Раде Константиновић, „О једном ћутању”, *Лейојис Мајице српске*, Нови Сад 1965, год. 141, књ. 395, св. 3, 189–200; Валтер Бенјамин, „Приповједач”, у књ. *Естетички огледи*, превела Труда Стамаћ, Школска књига, Загреб 1986, 166–187; Волфганг Кајзер, „Настанак и криза модерног романа”, превео Томислав Бекић, *Лейојис Мајице српске*, Нови Сад 1965, књ. 395, св. 3, 550–579. и др.

²² Александар Јерков, „Културна поетика рата у савременом српском роману”, у књ. *Српски роман и рай* – зборник радова, Дани српскога духовног преображења VI, Научни скуп у Деспотовцу, Деспотовац 1999, 82.

²³ „(Г)отово сви романи српске авангарде су по свом обиму, али и по структурним одликама, заправо кратки романи. Једина три дужа романескна остварења овог периода су *Сеобе* Милоша Црњанског (1929), *Без мере* Марка Ристића (1928) и доцније објављени *Дан шестии* Растка Петровића.” (Предраг Петровић, *Авангардни роман без романа*, Институт за књижевност и уметност, Београд 2008, 116).

својеврсни мега-роман који надилази уврежене оквири и фасцинира својом свеобухватношћу.²⁴

Међутим, као што је већ и у уводу речено, *Дан шестии* није роман који обилује сликама самог рата. Када кажемо самог рата, ту пре свега мислимо на оне слике које нас упућују на то да се протагонисти налазе усред оружаног сукоба, између две или више зараћених страна, или да су и сами учесници у том сукобу. Предраг Петровић истиче да је „јасно да Растков роман није ратни или је 'савршени ратни роман', како је приметио (Растко – додао С. В.) поводом Црњанског. Однос према историји у првом делу *Дана шестео* не заснива се на уметничком транспоновању фактографске грађе или на фикционализацији веродостојних сведочења, него на приповедачкој артикулацији антрополошке и онтолошке дубине ратне трагедије која надилази историјско и постаје катаклизничко, митско дешавање.”²⁵ Ретки и готово узгредни прикази рата овде су тек да наслуте оно што се у позадини исприповеданих догађаја заиста и дешава. Једна од таквих слика налази се у одељку који је датиран на *Петак, 13. новембар* где се приказује прелазак српске војске преко моста на Ибру уз унакрсну паљбу Аустријанаца и Арнаута: „Прелаз су отпочели одмах, али су истог тренутка претходнички делови приметили Аустријанце како им се спуштају у сусрет. ... Претходница се развила по блаштишту испред моста и отворила ватру. Људи су се заклањали иза гомила растворене земље. ... Један мали простор морао се прелазити под унакрсном ватром, пошто су и Арнаути гађали иза кршевитог виса на десној обали. Војници су претрчавали тај простор млатарājuћи рукама и задихани.”²⁶ Поред ове, још једна веома упечатљива (ратна) слика налази се пред крај првог дела романа у којој нам приповедач описује минирање грчког брода: „Лађа је била грчка, доносила је, свакако, храну, и спремала се, ваљда, да понесе собом избеглице. Сада је наишла на неки пешчани спруд и покушавала је да га обиђе. Најзад је, изгледало је, сасвим насела. ... Тада се догодило неочекивано. Стевану се чинило да је то најтрагичније што је икада видео. Изгледало му је као да се брод одједном ослободио спруда и заплвио право напред. ... Али

²⁴ „Добро 'нахраћен' роман за њега (Растко – додао С. В.) је дело које целином уметничких поступака и значења успева да изрази сву величину и трагизам човековог постојања у универзуму.” (Предраг Петровић, „Чиме нахранити роман? Поетички погледи Растка Петровића”, *Зборник Мајице српске за књижевности и језик*, књ. 61, св. 1, год. 2013, 176).

²⁵ Предраг Петровић, „Објава *Дана шестео*: 'једна бурна и замршена повест'”, *Српски књижевни лист*, бр. 5/110, мај, јун и јул 2013, година II/XII, 10.

²⁶ Растко Петровић, *Дан шестии*, 124.

то је трајало само минут или два, онда се чула страховита експлозија: читави стубови воде дигли су се између њих и брода”,²⁷ што је значило да је брод „наseo” на мину. Наведене слике, и оне блиске њима, у роману имају функцију да отрезне јунаке од честих реминисценција и размишљања о неизвесној будућности и врате их у сурову и трауматичну реалност.

И поред великог броја лешева на које је наилазила, стице се утисак да је српска избегличка експедиција тек приликом *сусрећиа* са непријатељским оружјем постајала свесна у каквом историјском *процесу* се заправо налази.²⁸ Пресретање од стране Арнаута, надлетање аустријских авиона или минирање савезничких бродова само су неки од догађаја који имају за циљ да *подсети* читаоца на дешавања од којих је привремено желела да се уклони српска војска. Ове слике представљају право осведочење ратних страха и пружају прилику приповедачу да изнова проговори о човековом трајању усред немилосрдних догађаја.

Упркос одсуству већег броја ратних сцена, Растко Петровић *ипак* пружа читаоцима добар увид у искуство рата, али кроз једну другачију визуру, карактеристичну за романе високог модернизма и садржану у идеји дехуманизације, бестијалности и безимености човека. Овакав приступ, набијен сугестивношћу, много ефектније осликава последице које је на човека оставио Велики рат од експлицитних описа битака и разарања. Јер духовно разарање, које је уследило током и након самог рата, однело је, како ће касније многи приметити, превагу над материјалним. Зато Растко Петровић толико и инсистира на психолошком приступу својим јунацима јер такав метод, у спрези са повременим упливима „објективне” стварности, оставља далеко снажнији утисак на читаоца.²⁹

Што се дехуманизације тиче, она је у роману приказана као последица човекове тежње за самоодржањем и животом. Сви они људи који су се нашли у рату питали су се само једно – како преживети. Отуда је судбина појединца, како примећује и сам Стеван Папа-Катић, доведена до бесмисла: „Стотине милиона људи обузети су само том халуцинантном идејом: некако извести да се остане жив. Људи марширају, марширају под кишом растопљеног

²⁷ Исто, 369.

²⁸ „За сумарене се, разуме се, знало, за мене се знало, али као за апстракције, као за нешто што је страшно, али што је тешко тачно замислити. А сада се и то, ето, видело. Те мене постоје стварно.” (Исто, 370).

²⁹ „Синтеза онога што се збива у боју, и синтеза психолошких реакција и духовних стања човека у боју, ствара се не у писаној речи него тек у читаоцу. Сугестивност излагања тиме је доведена до пароксизма.” (Растко Петровић, „Од Стендала и Толстоја до данас”, у књ. *Есеји и чланци*, 216).

олова. Људи стижу негде у овакву ноћ и, не видећи ни оне поред себе ни оне испред себе, трче, бацају бомбе, јече задихани, пуцају, боду, падају по блату, просипају своја црева и своју крв; по оваквој ноћи, не видећи ништа, не знајући кога су убили, ни ко ће можда њих убити, ни где се све то догодило... И шта сам ја онда ту? Мали Папа-Катић, у малом смешном камиону, бежећи однекуд, у овој страшној ноћи усамљености, са пет-шест људи, који су страшно задихани и мокри.³⁰ Услед једне такве констелације, сасвим је природно да Стеван постави себи питање: „Ко сам ја и шта хоћу?”³¹ Подвојеност и дезорјентисаност субјекта директни су продукти конфузије и деградације света. Нарушен и поремећен „човечански принцип”,³² губитак вере у све постојеће и непостојеће,³³ размишљање о самоубиству³⁴ и поистовећивање људи са животињама,³⁵ само су неки од трагова дехуманизације и ишчашености човека у рату. Зато је Стеван тако често растрзан између жеље да умре и жеље да настави даље.³⁶ У расцепљености његове личности огледа се крах читавог једног света на чијим крхотинама Растко Петровић покушава да изгради нови.

Већ поменута бестијалност само је продужетак оживеле и ратом распирене дехуманизације. То што се људи осећају и понашају као животиње директно произилази из свеопште пометености и помахниталости у коју је запао свет. Крик појединца заправо представља крик усамљеног човека, тачније човека којег нико не чује и не слуша.³⁷ Пошто и сам наслов упућује на поновно стварање човека (из хаоса), постаје јасно да је ово био пут који је човек рата морао да прође како би поново дошао до себе.

Безвредност се у рату огледа и у људској *безимености*, тачније сведености на одређену физичку особину, или још горе број, по којој се постаје препознатљив. Већина оних које је Стеван срећао на путу кроз Албанију, а који су му у одређеном тренутку

---

³⁰ Растко Петровић, *Дан шестии*, 19–20.

³¹ Исто, 18.

³² Исто, 90.

³³ „Ја не верујем више ни у шта, апсолутно ни у шта...” (Исто, 137).

³⁴ Овај мотив је често присутан у роману *Дан шестии*, као и у роману *Са силама немерљивим*, који, на неки начин, претходи оном првом.

³⁵ „Исто толико бивао је пас у њему колико и он човек у себи. Осећао је прецизно псећу глад, упорност, приврженост и мржњу.” (Исто, 336).

³⁶ „Умрети. О, умрети, без страха, без ужаса, без жалбе за овим. ... Још! Још!... Померати ноге, најпре једну, па другу, па опет ону прву.” (Исто, 246).

³⁷ „И роман је крик усамљености, крик из пустиње и жеља да се дозволе други човјек и да се поврати људски свијет. Неумољива хладноћа ствари оставља их дефинитивно усамљене, чак и онда када је међу људима постојала љубав...” (Јасмина Мусабеговић, *Расіко Петровић и његово дјело*, „Слово љубве”, Београд 1976, 131).

послужили као друштво, писац је ускратио за име. Овакав *хендикей* могуће је правдати краткотрајним везама које је Стеван успостављао са другим људима, као и неизвесном судбином која их је спајала. Међутим, писац нам донекле сугерише и то да у оваквим околностима не постоји довољно ни воље ни храбрости за стварањем чвршћих веза јер се неповерење и страх уздижу до пароксизма. Али, и упркос томе, при повлачењу српске војске и народа, и најобичнији незнацац, са којим се могло попричати и уз кога се могло огрејати, могао је у одређеним тренуцима поста-ти највећи пријатељ. Скелетични, црвенооки, риђокоси, вунасти и ратар само су неки од ликова чије су се судбине на одређеним деоницама пута до Јадранског мора укрстиле са Стевановом. У односу према њима писац је уобличио психолошки профил свог јунака, а поједине поступке подигао на ниво парадигме. У њиховој заједничкој судбини схватамо смисао Расткове синтагме *велики друг̃*.

Поред топоса³⁸ на којима почива целокупно дело Растка Петровића и лајтмотива³⁹ запажених у *Дану шестом*, упечатљив је још један мотив који се појављује у овом роману, а који се уклапа у Растково/Стеваново виђење албанске голготе, а то је мотив пурпура, односно мотив црвене боје. Изузимајући црвенооког и риђокосог, који се само делимично уклапају у овај мотив, пажљиви читалац ће врло лако уочити да је владајућа боја у овом роману управо црвена. Читав рат, са свим оним што му је претходило и што се у средишту његовом догодило, Стеван је видео баш у овој боји – боји менструалне крви: „Сав рат, у таквом случају, све ово што се збива, труљење, проливање крви, сва ова мука и вапијање, није ништа друго до циклус женствености у природи. Природа баца из себе полунатрулу клицу да би свежу у себе поставила. Ово није рат људи, није такмичење људи, већ циклус женствености.”⁴⁰ Присуствујући такође једном порођају, Стеван ће у намученој жени видети само ову боју: „Она је река. Да, да, она је река, она је река, црвена, прапочетак.”⁴¹ Како се први део

³⁸ Михајло Пантић је успео да пронађе девет топоса који се провлаче кроз читаво Растково дело, а то су: 1) адорација језика, 2) повратак на почело, 3) релативизација природног времена, 4) митска и митолошка перспектива; ономотопејичност, 5) физиолошки стилски комплекс, 6) младићство, 7) прозаизација поезије; ритмичност, 8) путовање; стална промена простора и 9) хаотични синтетизам (Михајло Пантић, „Растко Петровић: хаотични синтетизам”, у књ. *Свети иза свети*, Народна библиотека „Стефан Првовенчани”, Краљево 2002, 27–35).

³⁹ Весна Мићић истиче мотив мајчинства, односно плодности (рађања), а потом и мотиве смрти и глади као лајтмотиве овог романа.

⁴⁰ Растко Петровић, *Дан шестии*, 279.

⁴¹ Исто, 255.

романа буде ближио крају, црвено ће све више прелазити у пурпурно, да би се на крају изједначило с њим. Наиме, док се у некој врсти бунила или полусна налазио надомак Љеша, Стевану се чинило да упада у огромну пурпурну завесу из које се неће моћи искобељати: „Погледао испред себе: велика пурпурна завеса, таласаста, огромна, испред целог простора, ишла је право на њега, као какво усправно море.”⁴² Нешто касније ће му се и једна девојка, која ће му пружити помоћ, указати сва у пурпуру: „Ко је била та висока девојка са облим грудима? Изгледала је црвенија од пурпура. Њене косе су, такође, биле пурпурне. Онда све, око и иза ње, постало је прозирно и пуно сјајних зракова, као рубин и као вино. Све је сливало своје црвенило једно у друго. И он је најзад живео у коначном пурпуру.”⁴³ У тренуцима када се чинило да Стеван коначно губи свест и да неће преживети, пред његовим очима се, у магновењу, опет нашло исто: „(Н)ије мислио ништа, јер су му црвени колуту сад стално били испред очију. Једна завеса и онда друга, пурпурна и блештава.”⁴⁴ Овај мотив, који се појављује – час да означи живот/рађање, час да означи смрт/умирање – важан је конституент у тематско-мотивској структури *Дана шестог*. Тек са њим побројани лајтмотиви добијају свој пуни смисао, а слике албанске голготе пуни колор.

Уместо закључка

Пишући о српској авангарди а поводом случаја Растка Петровића, пољски слависта Јан Вјежбицки на једном месту примећује да „сваки Растков књижевни подухват, свако његово дело ... настаје као пројекат, увек – као покушај осмишљавања тренутка духовних догађаја”.⁴⁵ Имајући ово у виду, можемо рећи да је роман *Дан шестог* Растков најуспелији пројекат иако су мишљења о његовој довршености понекад опречна.⁴⁶ Петар Џацић, који је међу првима писао о овој књизи, сматрао је да је „са својих шест

⁴² Исто, 345.

⁴³ Исто, 346.

⁴⁴ Исто, 385–386.

⁴⁵ Јан Вјежбицки, „Српска авангарда и Растков случај”, у књ. *Књижевно дело Растка Петровића* – зборник радова, Институт за књижевност и уметност, Београд, 1989, 77.

⁴⁶ Јан Вјежбицки, у поменутом раду, истиче недокончаност као једну од одлика иманентне поетике Растка Петровића. Насупрот њему, Предраг Петровић сматра да је „Растков роман остао довршен”, иако то „не значи да је његова целовитост, поштовање ауторове воље, па чак и потпуна аутентичност текста, сасвим неупитна.” (Предраг Петровић, „Објава *Дана шестог*: једна бурна и замршена повест”, *Српски књижевни лист*, бр. 5/110, мај, јун и јул 2013, година II/XII, 10).

стотина страна, *Дан шестии* прави колос међу осталим Ратковим делима”.⁴⁷ Интерпретативне могућности које пружа овај роман готово су несагледиве и због тога чуди изостанак већег интересовања за њим. У последње време, највише пажње за бављење *Даном шестиим* показао је Предраг Петровић чија се књига *Откривање италијанца (Романи Растко Петровића)* појавила прошле године у издању Службеног гласника.

Тежећи да избегнемо сва она места о којима је у стручној литератури на тему *Дана шестии* већ (довољно) писано, базирали смо овај текст на оним сегментима који су мање обрађивани, а који се тичу начина на који се Растко Петровић (из)борио са ратном темом. Служећи се модерним поступцима и успостављајући емотивну дистанцу од искуства албанске голготе, Растко Петровић је доказао да се о рату може писати чак и ако се не пише *директно* о њему. Стављајући у први план свог литерарног двојника – Стевана Папа-Катића – и све оне који су му се – од Београда до Љеша – нашли на путу, писац је изградио једну од најсугестивнијих слика албанске трагедије у српској књижевности. Велики друг је на тај начин добио споменицу достојну онакве жртве.

---

⁴⁷ Петар Цацић, „Растко Петровић и *Дан шестии*”, у књ. *Кришке и огледи*, Српска књижевна задруга, Београд 1973, 120.